

Darko Babić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za muzeologiju
dbabic@ffzg.hr

O interpretaciji baštine – načela i perspektive

On heritage interpretation – principles
and perspectives

UDK / UDC: 719:061.2
008

Pregledni znanstveni rad – Scientific review

Primljeno / Received on: 6. 9. 2023.

Prihvaćeno / Accepted on: 19. 3. 2024.

Arhivi, knjižnice, muzeji: mogućnosti suradnje u okruženju
globalne informacijske infrastrukture 25(2024), 122-139

ISSN 1849-4080

© HKD 2019.

Sažetak

Interpretacija okruženja u kojem živimo (a koja uključuje i prirodnu i kulturnu baštinu) postoji oduvijek, neki oblik interpretacije baštine aktivnost je kojoj smo kao ljudska bića bili stalno izloženi neovisno o tome je li se interpretacija odnosila na nas same ili je ponajprije bila usmjerena za one koji nisu dio naše izvorne zajednice (tj. posjetitelje). No tek krajem 1950-ih to zadobiva naziv i enciklopedijsku definiciju, nastojanjima Freemana Tildena. Tilden je definirao šest osnovnih načela interpretacije baštine koja su validna i danas. Istovremeno, upravljanje baštinom posljednjih godina, na polaznim idejama interpretacije baštine, nastoji osigurati dodatne dobrobiti za lokalne zajednice, istinske vlasnike baštine te one koji pridonose u pravcu razvoja društva općenito. Rad upućuje na to kako se koncepti interpretacije baštine mogu povezati sa suvremenim zahtjevima, kao model za pomirenje raznovrsnih interesa.

Ključne riječi: upravljanje baštinom, interpretacija baštine, ekomuzeji

Abstract

The interpretation of the environment we inhabit (which includes both natural and cultural heritage) has always existed; some form of heritage interpretation is an activity to which we, as human beings, have been constantly exposed, whether it pertains to ourselves or is primarily directed towards those who are not part of our original communities (i.e. visitors). However, it was not until the end of the 1950s that it received its name and encyclopaedic definition through the efforts of Freeman Tilden. He defined six basic principles of heritage interpretation that remain valid today. Concurrently, heritage management in recent years, based on the initial ideas of heritage interpretation, strives to provide additional benefits for local communities, the true owners of heritage, and those contributing to the development of society in general. This paper highlights how the concepts of heritage interpretation can be linked to contemporary demands, serving as a model for reconciling diverse interests.

Keywords: heritage management, heritage interpretation, eco-museums

Uvod

U skladu sa suvremenim shvaćanjem sintagme upravljanja baštinom, interpretacija baštine koja se oslanja na ideje uključivosti i održivosti (uvažavanja korisnika, predmeta ili resursa, pa slijedom toga i okolišnog okruženja) ima, ili bi trebala imati, nezamjenjivu ulogu. Po definiciji, ona mora uzeti u obzir sve relevantne (stvarne i potencijalne) dionike i voditi računa o zadatostima/obilježjima lokalnog konteksta. Upravljanje baštinom koje je realizirano pomoću interpretacije jednakovrijedno balansira između društvenih vrijednosti baštine i one (danas znatno više eksponirane) ekonomske vrijednosti, nikad ne zapostavljajući zaštitu kao samorazumljivi segment brige o baštini. Interpretacija baštine kao osnovno sredstvo upravljanja stoga mora osigurati izravnu, ali i neizravnu korisnost lokalnim zajednicama, koje su stvarni nositelji baštine na određenom teritoriju u pravcu održivog razvoja na (mikro)regionalnoj razini, ali jednako tako i čovječanstva u cjelini. Ideje interpretacije baštine, posebice u kontekstu zaštite prirodne baštine, i nisu neka novost, njezini i danas važeći postulati definirani su krajem pedesetih godina dvadesetog stoljeća. Tek duga, i nepoželjna, razdvojenost razumijevanja kulturne i prirodne baštine kao istovjetnog fenomena uzrokovali su rascjep, prije nego što je upravo interpretacija baštine pridonijela novom ujedinjenju. Jedan od razloga zašto se približavanje događa recentno moguće je pronaći u razvoju kritičkih studija baštine koji, tijekom posljednja tri desetljeća značajno redefinišu naše poimanje i razumijevanje baštine, posebice njezine ulogu u društvu i naše (profesionalne i/ili „svjetovnjačke“) odgovornosti prema njoj. Polivokalnost i uključivi pristup¹ trebali bi biti samorazumljivi premda i dalje često nisu ili nailaze na nove izazove.

Cilj je ovoga rada demonstrirati relevantnost i potencijale ideja interpretacije baštine, uz poneku kritiku, te zagovor za značajniju ulogu interpretacije baštine pa i njezina razvoja kao prepoznate profesije.

Sadržajne ideje i kvalitetne primjene interpretacije baštine kompleksne su zbog (najmanje) dvaju razloga, koji proizlaze iz same složenice naziva. Prvi je vezan uz smisao koji podrazumijeva riječ interpretacija, a drugi uz definiranje pojma baštine. Interpretaciju i nije toliko teško razumjeti, ona je u svojoj osnovi tumačenje nečega što je nama poznato nekome kome nije poznato odnosno nije u sveukupnoj kompleksnosti. Pojam baštine znatno

¹ Dekolonizaciju izostavljamo ovdje kao također neizostavnu europsku i svjetsku temu jer nije toliko ključna u hrvatskom baštinskom okruženju premda interpretacija baštine u kontekstu dekolonizacije ima, ili točnije može imati, iznimno značajnu ulogu.

je zahtjevniji. Premda prividno samorazumljiv, ostaje permanentno nedovoljno precizno definiran. Posebice zbog ubrzanoga razvoja kritičkih studija baštine² koje opravdano propituju što baština jest ili nije, kako se oblikuje i transformira te tko na te procese ima (veći ili manji) utjecaj s pozicija moći.³ Tekst u nastavku nije mišljen, niti bi to bilo moguće u tako kratkom opsegu, da analizira sveukupnost ideje baštine i svih derivacija (od političkih do teritorijalnih, sektorskih ili ekonomskih i slijedom toga po brojnim podjelama kojima je u fokusu razumijevanje fenomena baštine). Ono na što mi prije svega želimo upozoriti jest to da je raznovrsno razumijevanje baštine od strane postojećih posjetitelja/korisnika baštinskih lokaliteta⁴ isključivo posljedica više ili manje kvalitetne interpretacije baštine ostvarene na dotičnim mjestima.

Za razliku od univokalnosti, ovo je upotreba različitih glasova narativnim načinom unutar teksta, obično s ciljem da se ohrabri raznovrsno čitanje više nego da se unaprjeđuje bolje čitanje.

Interpretacija baštine

Premda je *interpretacija baštine* složenica koja je službeno, za potrebe rječnika⁵ nastala krajem pedesetih godina dvadesetog stoljeća,⁶ na praktičnoj razini interpretacija baštine događala se oduvijek, s obzirom na to da je uvijek postojala potreba da jedan čovjek drugome nešto protumači, ono što je za prvog prepoznato kao vrijedno postignuća ili je područje divljenja. Jedina je razlika to što je razumijevanje fenomena baštine kao odnosa čovjeka i njegova neposrednog okruženja i rezultata transformacije stvorene ljudskom

---

2 Usp. Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. London; New York: Routledge; *Heritage studies: methods and approaches*. (2009). Ed. by Stig Sørensen, M. L.; J. Carman. London; New York: Routledge; *Heritage futures: comparative approaches to natural and cultural heritage practices*. (2020). Ed. by Harrison R. et al. London: UCL Press.

3 To jest autoriteta oko definiranja nasuprot prava lokalnih zajednica koje su iskonski nosioci nematerijalnih i materijalnih baštinskih vrijednosti o kojima se raspravlja.

4 Pojam koji uključuje *on-site* lokalitete, muzeje, interpretacijske centre, vođene obilaske po nacionalnim parkovima ili turističkim mjestima i sve druge oblike gdje se interpretacija baštine događa.

5 Vidi dolje izravni navod F. Tildena (n.d.).

6 Beck, L.; T.T. Cable. (2002). *Interpretation for the 21st century: fifteen guiding principles for interpreting nature and culture*. Champaign: Sagamore Publishing; Merriman, T.; L. Brochu. (2006). *The history of heritage interpretation in the United States*. Fort Collins National Association for Interpretation; Pierssené, A. (1999). *Explaining our world: an approach to the art of environmental interpretation*. London: E & FN Spon; *In-herit professional development in heritage interpretation: manual*. (2016). Ed. by Tilkin, G. Alden Biesen: In-Herit project.

rukom,⁷ kojim se i mi danas dominantno služimo, krucijalno definirao u drugoj polovini 20. stoljeća na europskom tlu.

No kako ćemo detaljno objasniti poslije, jedan od glavnih postulata interpretacije baštine nije dostavljanje činjeničnih informacija, već kreiranje senzibilizacije pomoću osmišljene provokacije. Provokacije koja uključuje poziv da posjetitelj sam potraži više od onog segmenta tumačenja koji mu je po baštinskom lokalitetu/fenomenu izravno ponuđen, po uključenoj interpretaciji predložen. To i jest najzahtjevanija ideja interpretacije baštine, da tumači, ali da ne docira, da informira, ali istovremeno potiče znatiželju za novo otkrivanje. U skladu s navedenim, smjeramo li istinskom konceptu i namjerama ideja interpretacije baštine, nedvojbeno moramo zaključiti da ona teži prenošenju baštinskih fenomena u kojima je subjektivna percepcija uključenih pojedinaca, uvažavajući i pitanje društvenih, kulturnih ili bilo koji drugih razlika⁸ koje između pojedinaca ili skupina/zajednica postoje, samorazumljiva i uvijek izravno uključena. Kako smo ranije istaknuli, interpretacija baštine u određenom se obliku događala oduvijek.⁹ Ipak, ideju i prepoznavanje važnosti ciljane interpretacije baštine kao samostalnog polja, pa time i pripadajućih definiranih teorijskih utemeljenja interpretacije baštine te metoda i tehnika unutar suvremenoga odnosa prema baštini moguće je prepoznati u kontekstu razvoja nacionalnih parkova u Sjedinjenim Američkim Državama koji nastaju krajem devetnaestog stoljeća. Enos A. Mills, koji je između ostalog zaslužan i za osnivanje Nacionalnog parka Stjenjak,¹⁰ s pravom zavrjeđuje da ovdje bude početno apostrofirano,¹¹ ponajprije zbog publikacije „Adventures of a Nature Guide and Essays in Interpretation“,¹²

7 Usp. Harvey, D.C. (2001). *Heritage pasts and heritage presents: temporality, meaning and the scope of heritage studies*. // *International journal of heritage studies*, 7, 4, 319-338; Harvey, D.C. (2008). *The history of heritage*. // *The Ashgate research companion to heritage and identity* / ed. by B. Graham, P. Howard. Farnham: Ashgate. Str. 19-36.

8 Usp. Mugerauer, R. (1995). *Interpreting environments: tradition, deconstruction, hermeneutics*. Austin: University of Texas; Uzzell, D.L. (1998). *Interpreting our heritage: a theoretical interpretation*. // *Contemporary issues in heritage and environmental interpretation: problems and prospects* / ed. by D.L. Uzzell; R. Ballantyne. London: The Stationery Office. Str. 11-25.; Pierssené, A. Nav. dj.; Ablett, P.G.; P.K. Dyer. (2009). *Heritage and hermeneutics: towards a broader interpretation of interpretation*. // *Current issues in tourism*, 12, 3, 209-223.

9 Neovisno o tome podrazumijeva li to svakodnevnu kulturnu praksu i životne rituale, ljepote prirodnoga okruženja ili npr. najprije privatne, a poslije i javne zbirke i muzeje ili koju drugu institucionalno organiziranu brigu o baštini, i njezinoj prezentaciji.

10 Rocky Mountain National Park. Park je službeno osnovan 1915. godine, a nalazi se u središnjem dijelu Sjedinjenih Američkih Država u saveznoj državi Colorado.

11 Merriman, T.; L. Brochu. Nav. dj., str. 9.

12 Mills, A.E. (1920). *The adventures of nature guide*. Garden City, New York: Doubleday, Page & Com. Izdanje iz 1990. nosi podnaslov „and essays in interpretation“.

objavljene 1920., u kojoj upućuje na vrijednosti izravnoga kontakta i prednosti usvajanja znanja na temelju neposrednog iskustva.¹³ Upravo će njegova nastojanja potaknuti definiranje načela interpretacije baštine, koja će četrdesetak godina poslije razraditi Freeman Tilden, američki pisac i zaljubljenik u prirodnu baštinu. U nedatiranoj brošuri za potrebe Nacionalne ustanove američkih parkova¹⁴ naslovljenoj „The Fifth Essence“ Tilden iznosi ideju da je

„od vitalnog značenja za svaki program koji stremi k najkorisnijoj i najpotpunijoj upotrebi parkova – bilo kao područja koja veličaju divljinu (prirode) ili historijskih svetih mjesta, stvaranje razumijevanja. Istina je da svaki očuvani spomenik ‘govori sam za sebe’. Ali, nažalost, on djelomično govori na jeziku koji prosječni posjetitelj ne može razumjeti.“¹⁵

Isti je autor tek nešto poslije definirao zahtjeve interpretacije baštine u jednoj od najpoznatijih knjiga, svojevrsnom klasiku interpretacije baštine, izvorno izdanom 1957. pod naslovom „Interpreting Our Heritage“, u kojoj pojašnjava sljedeće:

„Riječ interpretacija, na način na koji se koristi u ovoj knjizi, odnosi [se] na javnu/korisničku uslugu koja je tek nedavno ušla u naš kulturni svijet te je pribjegavanje rječniku za odgovarajućom definicijom beskorisno.“¹⁶

Time Freeman Tilden nedvojbeno upozorava na nužnost definiranja pojma/sintagme interpretacije baštine unutar širokog polja baštine. Unutar ideje ispunjavanja praznine koja postoji u rječnicima pod pojmom interpretacija, a koja bi opisivala djelovanje koje postoji „bilo u nacionalnim ili gradskim parkovima ili muzejima i sličnim kulturnim institucijama“¹⁷ za Tildena je interpretacija baštine edukacijska aktivnost koja

13 E. A. Mills od oko 1880. godine radi kao samostalni, samoproglašeni vodič-interpretator u navedenom području. U svim svojim publikacijama zagovara takav pristup.

14 US National Park Service. Ustanova je osnovana ukazom predsjednika W. Wilsona 25. kolovoza 1916. godine, a potaknuta je potrebom koordinacije poslova vezanih uz administriranje nacionalnim parkovima i povijesnim spomenicima (lokalitetima) te time i njihovim kvalitetnijim upravljanjem (tj. planiranjem, razvojem, zaštitom i konzervacijom) u interesu javnosti. Vidi: Kieley, J.F. (1940). A brief history of the national park service. United States Department of the Interior. Dostupno i na: <http://npshistory.com/publications/kieley.pdf> [citirano: 2023-08-05].

15 Tilden, F. (n.d.). The fifth essence: an invitation to share in our eternal heritage. Washington, D.C.: The National Park Trust Fund Board. Str. 56-57. Citirano prema Beck, L.; T.T. Cable. Nav. dj., str. 1-2. Digitalizirana verzija dostupna na: https://books.google.hr/books/about/The_Fifth_Essence.html?id=zko0AAAAIAAJ&redir_esc=y [citirano: 2024-03-19]

16 Tilden, F. (1977). Interpreting our heritage. 3rd ed. Chapel Hill: University of North Carolina Press. Str. 3.

17 Isto, str. 7.

„teži otkrivanju značenja i odnosa upotrebom izvornih predmeta, neposrednim osobnim iskustvom (iskustvom iz prve ruke) i sredstvima koja tumače više nego jednostavnim komuniciranjem činjenične informacije.“¹⁸

Osporavali ili ne neke njegove ideje, Freeman Tilden nedvojbeno nas je zadužio time što svaka rasprava vezana za interpretaciju baštine i danas započinje s njegovih šest osnovnih načela interpretacije baštine, definiranih 1957. godine:

„1. Svaka interpretacija koja na stanovit način ne povezuje prikazano ili opisano s nečim što je dio osobnosti ili iskustva posjetitelja, bit će uzaludna.

2. Informacija sama po sebi nije interpretacija. Interpretacija je otkrivanje utemeljeno na informacijama. No to su dvije potpuno različite stvari. Ipak, svaka interpretacija uključuje informaciju.

3. Interpretacija je umijeće koje kombinira mnoga druga umijeća, bilo da je prezentirana znanstvena, povijesna ili arhitektonska građa. Svako je umijeće do neke razine moguće naučiti.

4. Glavni cilj interpretacije nije poduka, već provokacija.

5. Interpretacija treba nastojati uputiti na cjelinu/cjelovitost znatno više nego na samo jedan dio i mora biti usmjerena cjelini više nego samo jednom segmentu.

6. Interpretacija usmjerena djeci (približno do dvanaeste godine) ne smije biti razblažena verzija prezentacije za odrasle, nego treba sadržavati posve drukčiji pristup. Da bi bila izvrsna, ona će zahtijevati posebno razrađen program.“¹⁹

Interpretacija baštine kao (nepostojeća) panacea?

Je li interpretacija baštine alat koji rješava sve izazove s kojima smo suočeni, posebice otkad smo u svoja razumijevanja baštine uključili i niz postavki kritičkih studija baštine?²⁰ Je li interpretacija baštine sredstvo koje

18 Neposredno nakon ove definicije, za koju autor dodatno naglašava da je samo pokušaj relativno objektivnog opisa interpretacije pomoću nekolicine riječi (i njihova podrazumijevanog značenja), Tilden donosi još dvije, očigledno njemu bliskije i izravno usmjerene postojećim ili budućim interpretatorima. Prva, mišljena za osobnu kontemplaciju, glasi: „Interpretacija je otkrivanje dublje istine, koja se nalazi povrh one očigledno vidljive činjenice“, dok je druga više savjet usmjeren interpretatorima i odnosu prema javnosti: „Interpretacija treba kapitalizirati upravo radoznalost da bi obogatila ljudski um i duh.“ Isto, str. 8.

19 Isto, str. 8.

20 Usp. Smith, L. Nav. dj.; Heritage futures: comparative approaches to natural and cultural heritage practices.

većinski podržava dominantne, autorizirane baštinske politike ili one koje argumentiraju za drukčiji pristup, npr. prava lokalnih zajednica? Odgovor na oba pitanja može biti ambivalentan i prije svega će ovisiti o načinu na koji se interpretaciji baštine pristupilo na pojedinom lokalitetu.²¹ Interpretacija baštine *per se* ne zauzima određenu poziciju, a ponajprije ne po raznovrsnim političkim agendama. Niti inzistira na tome da je samo jedan koncept razumijevanja baštine ispravan. No istovremeno, i ako joj se pravilno pristupi, interpretacija baštine može biti značajna odrednica poželjnog i održivog razvoja utemeljenog na baštinskim resursima. To se vrlo vjerojatno neće dogoditi ako se razumijevanje uloge interpretacije baštine zadrži na razini jednosmjernog oblika baštinske komunikacije. Mi, naime, smatramo da je iz prvog načela²² koji iznosi Freeman Tilden evidentno da je iskustvo korisnika nužna pretpostavka i ključni dio svakog oblika tumačenja baštine. Većina iznesenih kritika ovog načela²³ upućuje na prakse interpretacije baštine koja više smjera u pravcu moguće manipulacije²⁴ nego istinskog razumijevanja uloge koju baština ima u našim životima, te time ne umanjuju važnost interpretacije baštine. Ovdje raspravi treba dodati i promišljanje da je potreba interpretacije ustvari specifični oblik baštinske prakse, tipičan isključivo za kulturalno određen, zapadnoeuropski diskurs. Ona je upravo ovdje nužna jer je ono što je službeno (autoritativno) prepoznato kao baština ustvari nerijetko idejno odvojeno od našega današnjeg, svakodnevnog iskustva.²⁵ Ipak, neke prakse razvijene upravo unutar „naše“ kulture, poput ekomuzeja, značajno relativiziraju ovakvo tumačenje interpretacije baštine i prilično kvalitetno objašnjavaju njezinu raširenost i potrebu. Ista razmišljanja podupire (značajan, premda nevelik²⁶) niz činjenica i opservacija²⁷ koji bismo mogli skupno označiti kao afirmativni pristup važnosti interpretaciji baštine.

Nav. dj.; Eirini Gallou, E.; K. Fouseki. (2023). Managing participatory heritage for enhancing social well-being. // Routledge Handbook of Sustainable Heritage /ed. by Fouseki, K.; M. Cassar; G. Dreyfuss; K. Ang Kah Eng. London; New York: Routledge. Str. 87-103.

21 Muzeju, nacionalnom ili regionalnom parku prirode, interpretacijskom ili posjetiteljskom centru, turističkom vodstvu itd.

22 „...koja na stanovit način ne povezuje prikazano ili opisano s nečim što je dio osobnosti ili iskustva posjetitelja, bit će uzaludna“ (Isto, str. 8.)

23 Usp. Uzzell, D.L. Nav. dj.; Ablett, P.G.; P.K. Dyer. Nav. dj., str. 213.

24 Čak manje u smislu značenja, a više operativnog upravljanja ili, sasvim konkretno, kretanja unutar lokaliteta.

25 West, S.; E. McKellar. (2010). Interpretation of heritage. // Understanding heritage in practice / ed. by S. West. Manchester; New York: Manchester University Press. Str. 166-204.

26 Najveći broj radova unutar literature o interpretaciji baštine prije svega su radovi pragmatične naravi, kako u praksi što učiniti.

27 Usp. In-herit professional development in heritage interpretation: manual. Nav. dj.

Iako je prošlo gotovo sedam desetljeća otkad je Tilden iznio svoje osnovne ideje i načela interpretacije baštine i premda se u međuvremenu svijet u kojem živimo značajno promijenio, uključujući i razumijevanje baštine, njegova su razmišljanja do danas ostala polazne pretpostavke svake diskusije o interpretaciji baštine, a ono što je još interesantnije jest da upravo u recentno vrijeme u njima otkrivamo i neke zanemarivane ideje. Jedna od takvih ideja, u kontekstu ovog rada osobito značajna, jest ideja objedinjavanja artifičijelno ustanovljene podjele na prirodnu i kulturnu baštinu, ili podjele na materijalnu i nematerijalnu. Kada je u pitanju pojam ili aktivnost zvana interpretacija baštine, za Freemana Tildena ne postoji razlika između kategorija ili tipova baštine, već postoji samo jedna jedinstvena baština koja se kvalitetno interpretira. S tim je povezano i njegovo inzistiranje na nužnosti aktivnog uključivanju posjetitelja/korisnika u svaki proces interpretacije.

Izloženost nasuprot sudjelovanja

Sveprisutno uvođenje termina korisnik²⁸ u muzeološku/baštinsku stručnu i znanstvenu literaturu do određene razine stvara zamagljivanje problema. Korištenje riječi korisnik ne implicira nužnu promjenu u poimanju njegove uloge, upravo kao što riječ posjetitelj, ako se tumači ispravno u skladu s definiranim kontekstom i dodatnim pojašnjenjima, ustvari može podrazumijevati (ideju) korisnika. Percepcija i dodjeljivanje pasivne uloge ne-stručnim pojedincima, makar i bili imenovani korisnicima, ne stvaraju razliku u odnosu na upotrebu riječi posjetitelj, kada su on/ona/oni također možebitni aktivni sudionici i kreatori vrijednosti i značenja baštine koja se (interpretacijom) događaju ili prenose.²⁹ Kao što je vidljivo iz prvog načela Freemana Tildena, podloga svake ideje interpretacije baštine nužno uključuje „osobnost i iskustvo“ koje svaki pojedinac koji u njoj sudjeluje u nju izravno unosi. Prema tome, shvatiti posjetitelja ili korisnika kao učenika/učenicu koji igrom slučaja ne sjede u školskoj klupi, a interpretaciju kao dodatni sat tradicionalno oblikovanoga školskog predavanja,³⁰ u startu je pogrešno. Prepoznavanje

28 Koja idejno zamjenjuje prijašnji termin – posjetitelj.

29 Ovo ne treba tumačiti kao zagovor protiv potrebe jasnog i po mogućnosti nedvosmislenog (kao idealnog cilja) definiranja pojmova, već upravo protiv površne i ponekad pomodne upotrebe pojedinog termina bez razumijevanja ključnog smisla, ili jednako tako umanjivanja važnosti određenih ideja temeljenog isključivo na analizi upotrijebljenih riječi.

30 West, S.; E. McKellar. Nav. dj., str. 169, 176.

nužno prisutne razine interakcije interpretatora i korisnika,³¹ koji u najmanju ruku svojim zajedničkim sudjelovanjem formiraju tumačenja, ne samo da je iznimno napredno shvaćanje za ondašnje prilike, već i činjenica koja se i danas (svjesno ili nesvjesno) ponekad zaboravlja. Pritom s jedne strane mislimo na prisutnu realnost dvostrukog tumačenja,³² a s druge strane na sam način na koji se to tumačenje ostvaruje. I upravo u potonjem možemo prepoznati ingenioznost koju u svojim načelima donosi začetnik suvremene interpretacije Freeman Tilden, ideju da je cilj interpretacije i posljedično uloga interpretatora prije svega pronaći oblike povezivanja, ili kako to navode Susie West i Elizabeth McKellar govoreći upravo o razmišljanjima Freemana Tildena, da uspostave iskustvo baštine ili „ponovno povežu“³³ razjedinjene cjeline baštine i njezine smislene uloge u suvremenom društvu.

Tematiziranje posjetitelja ili onog transformiranog u korisnika unutar polja baštine tijekom posljednjih tridesetak godina vrlo je intenzivno, uključujući i suštinska pitanja za čiju baštinu brinemo (pa je stoga i interpretiramo) te zbog čega i konačno u ime koga ona zaslužuje naš interes. Činjenica da su rasprave unutar polja interpretacije baštine (i) u tom razdoblju bile više usmjerene na domišljanje kako najbolje i najučinkovitije iskoristiti tradicionalna ili upotrijebiti nova komunikacijska sredstva,³⁴ a znatno manje na potrebe, vrijednosti ili stavove posjetitelja/korisnika,³⁵ ne umanjuje (ili upravo suprotno, ističe) vrijednosti pola stoljeće starih načela. Jer u njima je jasno izraženo da je svaka interpretacija uvijek određena osobnošću i individualnim iskustvom koje svaki pojedinac u nju unosi. Stoga osnovna ideja interpretacije (četvrto načelo) nije podučavanje, već provokacija kojom će osoba ili grupa, u kontaktu s okruženjem,³⁶ doći do odgovarajućih odgovora. U tako postavljenom konceptu logično slijedi da točni ili netočni odgovori u interpretaciji ne postoje. Interpretacija baštine mora biti shvaćena znatno kompleksnije od privremenog ili povremenog zadatka potrebe prezentaci-

31 Usp. npr. „... konačno posjetitelj promatra stvari na svoj vlastiti način, ne onaj interpretatora i on uvijek u konačnici prevodi vaše riječi najbolje koliko umije u nešto što može povezati sa svojim osobnim znanjem i iskustvom“ (Tilden, F., Nav. dj., str. 14.)

32 U ovom trenutku to prihvaćamo kao apodiktičku činjenicu, no poslije u radu (osobito u posljednjem poglavlju) djelomično ćemo relativizirati taj pristup.

33 West, S.; E. McKellar. Nav. dj., str. 198.

34 Npr. digitalne alate komunikacije.

35 Usp. Uzzell, D.L. Nav. dj.

36 D. L. Uzzell zagovara ideju da je društvena interakcija (tj. diskusija unutar manje ili veće skupine) koja nastaje kao izravna posljedica izloženosti nekoj formi (kvalitetne) interpretacije ustvari pravi cilj ili glavni rezultat interpretativnih aktivnosti. Isto, str. 6.

je vezane uz brigu o baštini. Stečene životne spoznaje koje su prethodile interpretacijskom iskustvu, suptilnom predosjećaju, uz naglasak na nužnosti uvažavanja stavova i iskustva drugih, impliciraju ne samo da ne postoji jednoobrazni tip „konzumenta“ baštine već traži i poštivanje društvenih³⁷ razlika unutar iste kulture, ali i ideju uvažavanja kulturne raznolikosti,³⁸ a time i različite modalitete na koje se baština percipira u pojedinom okruženju, i posljedično se prilagođeno tomu i interpretira. Pojedini prigovori³⁹ ne isključuju ranije pretpostavke. Šesto načelo, koje govori o nužnosti izrade posebnoga programa namijenjenoga specifičnoj društvenoj grupi,⁴⁰ potvrđuje svjesnost, premda formalno tek na osnovnoj razini, te izlišnosti kreiranja interpretacije ako se u obzir uzima ideja postojanja samo jednoga univerzalnog tipa posjetitelja, odnosno korisnika. Važnost uvažavanja različitosti, bilo da potrebu uključivanja tumačimo restriktivno ili krajnje ekstenzivno, u svakom je slučaju nužnost, i nasljeđe koje nam vezano uz brigu o baštini ovaj američki autor ostavlja. Možemo mu svakako pridodati i inzistiranja na promatranju i uvažavanju cjeline čovjeka i (povezane mu) baštine na koje nas posebno podsjeća peto načelo. Nemali broj teorijskih rasprava, a posebice praktični rad vezan uz baštinu i naša iskustva unutar zapadne kulture, gotovo su u potpunosti izgubili (nužnu) ideju holizma ostavljajući baštinu „izgubljenom“ unutar neprirodnih podjela, interesa pojedinih znanstvenih disciplina, lobiranja praktičara ili koje druge umjetno stvorene kategorizacije. Osnovni motivi i namjere istinske, holistički shvaćene interpretacije baštine ustvari su nezamislivo jednostavne – njome ne želimo ništa više nego objasniti svijet u kojem živimo i to podjednako nama samima, kao i drugima.⁴¹ Metode interpretacije baštine bi stoga, idealno rezonirajući, trebale

37 U smislu uvažavanja klasnih, etničkih, rodnih, dobnih ili drugih razlika unutar pojedinog društva. West, S.; E. McKellar. Nav. dj., str. 177. Konkretno, navedena se ideja ocrtava posebice u zadnjem, šestom načelu interpretacije koje upućuje na potrebu sasvim specifičnog oblika prilagođenoga za određenu dobnu skupinu.

38 Iako za potonje ne možemo navesti direktnu referencu u načelima F. Tildena, uvjereni smo da se izneseno šesto načelo, ali i druga načela interpretacije baštine mogu, barem idejno tumačiti i na ovoj razini.

39 Razumno je argumentirati da je jedna grupa građana (domorodačko stanovništvo tj. sjevernoamerička indijanska plemena) unutar aktivnosti Nacionalne ustanove američkih parkova, uz koju je djelovanje F. Tildena izrazito povezano, sve donedavno iz interpretacije bila djelomično ili u potpunosti isključena. Iako tu zamjerku smatramo opravdanom, čini nam se da je upozoravanje na navedeni primjer više u funkciji dodatnoga naglašavanja nužne potrebe polivokalnosti u današnjem društvu (usp. West, S.; E. McKellar. Nav. dj., str. 166–204.) nego nedosljednosti načela interpretacije koje iznosi F. Tilden. Konačno, u njima ni nije moguće prepoznati poziv na ovakav oblik isključivanja neke od perspektiva. Dapače, moguće ih je tumačiti upravo suprotno iako ostaje činjenica da djelovanje zaposlenika ustanove koja brine o američkim parkovima to dugo vremena nije primjenjivala.

40 U konkretnom slučaju radi se o djeci, odnosno mladima od 12 godina.

41 Pierssené, A. Nav. dj., str. 221.

biti univerzalne, a polja na koje se protežu ničim ograničena. No premda su metode univerzalne kada je riječ o interpretaciji baštine, treba naglasiti da ne postoje dva ista mjesta ili svojstva, kao što ne postoje ni jedinstveni (globalni) konzumenti pa stoga ni jedinstveni obrazac kojim ćemo potrebnu inspiraciju otkrivanja, ili ponovnog otkrivanja, potaknuti.

U aktivnostima interpretacije baštine prisutnost interpretatora⁴² često je dobrodošla, premda ne uvijek i nužno potrebna. Jedan od značajnijih izazova u interpretaciji baštine, a time i samih interpretatora, jest akcija koju provode i koja u idealnoj situaciji ne bi trebala imati zadaću da oblikuje vrijednosti i značenja. Problem je naravno u tome da postojanje interpretacije kao činjenice implicira da interpretatori nužno uvijek prenose neka svoja vlastita uvjerenja,⁴³ bila da su ona usvojena i zatim dalje prenesena kao posljedica izravnog razumijevanja ili su unaprijed zadana i definirana od nekog drugog stručnjaka. S obzirom na izneseno, maksima „provokacija, a ne instrukcija“, premda katkad može zvučati kao nedovoljno precizirana,⁴⁴ ostaje najkoncizniji i najupotrebljiviji podsjetnik uloge koju interpretacija i interpretatori baštine trebaju imati. Ideja uvažavanja različitosti, nužnost holističkog pristupa i usmjerenje na pružanje inspiracije preduvjeti su kako bi se dosegao važan cilj interpretacije iznesen u obliku zagovora: „putem interpretacije razumijevanje, putem razumijevanja uvažavanje, putem uvažavanja očuvanje“,⁴⁵ koji opravdava interpretaciju kao glavnog aktera u području zaštite baštine. Tom preduvjetu mi dodajemo ideju da interpretacija uvijek mora biti razrađena u ovisnosti o specifičnostima pojedine situacije. Taj je slogan (u pravilu) prihvaćen od strane većine baštinskih stručnjaka jer se smatra uspješnim opisom postupaka podizanja razine svijesti građana o važnosti (neke već prepoznate i označene) baštine, što upućuje na to da je i interpretacija baštine desetljećima patila od izazova zatočenosti u rutini u kojoj je „kako“ bilo važnije i dominiralo nad pitanjem „zašto“.⁴⁶ Phillip Gordon Ablett i Pamela Kay Dyer ukazat će, upravo na primjeru F. Tildena, da interpretacija nadilazi jednostavnu spoznaju i da je ustvari proces transformacije pojedinca/grupe u situacijama kada on/oni na holistički način doživljavaju

42 Ovdje mislimo na stručnu, posebno osposobljenu osobu čije djelovanje prije svega ima namjeru ostvarenja određenog oblika medijacije između pojedinca/grupe i baštine.

43 Ovo ukazuje na ranije apostrofirani izazov (minimalno) dvostrukog tumačenja.

44 Sličan će problem vjerojatno ostati upotrijebimo li na ovom mjestu: da potakne, da inspirira...

45 Tilden, F. Nav. dj., str. 38. N.B. Vrlo je malo onih koje će se iznenaditi da popularnost ove ideju dugujemo istom čovjeku iako je u ovom slučaju, kako to sam F. Tilden napominje, ovaj slogan ustvari preuzet iz priručnika američke Nacionalne službe parkova, dakle od drugog autora.

46 Uzzell, D.L. Nav. dj., str. 2.

prirodu ili prošlost iskustvo koje stvara nove međusobne odnose.⁴⁷ Iako ovoj konstataciji nemamo razloga išta prigovoriti, osobno smo skloniji donekle proširenom tumačenju i prepoznavanju potencijala interpretacije baštine u ideji da *potakne debate* i na taj način inicira aktivno uključivanje građana (populacije) u sve segmente društvenog planiranja, odnosno da im putem interpretacije budu približene „alternativne smjernice i scenariji razvoja društva u budućnosti“,⁴⁸ te da aktivno poziva (i podsjeća) ljude na njihovo pravo odlučivanja o vlastitoj budućnosti.

Izazov koji je vezan uz proširenja tumačenja dosega interpretacije baštine u ovom se trenutku ponajviše nalazi u nedostatku relevantne teorijske literature o navedenoj temi, koju kada se povremeno i pojavi, karakterizira relativno uska specijaliziranost pojedinih istraživača u određenom znanstvenom području. Problematiziranje ideje baštine, pa time i interpretacije baštine bez ikakve je sumnje iznimno široko interdisciplinarno polje izučavanja koje djelomično još uvijek čeka da bude u punom kapacitetu oblikovano. Posebice kada su rasprave o globalnoj baštini u pitanju, uz plurikulturalizam ili de-kolonizaciju kao glavne teme baštinskih politika i gdje se upravo u interpretaciji kriju značajni odgovori. No da bi se to postiglo, bit će potrebno ponajprije promijeniti široko rasprostranjeno shvaćanje u kojem se interpretacija baštine gotovo isključivo promatra kao niz utilitarnih tehnika i metoda kojima je moguće osigurati atraktivnu prezentaciju baštine. Bez namjere da odredimo ulogu interpretacije u sveukupnom odnosu čovjeka i baštine, pozicionirajući je u središte ili kao jedan od nekoliko istovrijednih dijelova, želimo iskazati da će njezina važnost značajno porasti kada postojećoj (dobroj) praksi bude pridodana artikulirana teorija.⁴⁹ Ideje i postulati interpretacije baštine već sada su dovoljno razrađeni da na praktičnoj razini unutar bilo kojeg postojećeg ili novooblikovanog promišljanja upravljanja baštinom ne mogu biti ignorirani. Teorijski aspekti istih, koji se razvijaju, nadopunjavat će se uz postulate koji su čvrsto utemeljeni i koje smo u ovom članku analizirali. U tom je smislu zagovor za potrebnu teoriju interpretacije baštine apsolutno nedvosmislen.

---

47 Ablett, P.G.; P.K. Dyer. Nav. dj., str. 213.

48 Uzzell, D. L. Nav. dj., str. 4, 7.

49 Isto, str. 2, 9; Pierssené, A. Nav. dj., str. 221-223.

Zaključak – obećavajuće perspektive interpretacije baštine

S obzirom na dosadašnje učestalo spominjanje F. Tildena, prigodno je perspektive interpretacije baštine povezati s prvotnim nasljednicima njegova naučavanja – Nacionalnom asocijacijom za interpretaciju,⁵⁰ neprofitnom udrugom koja danas okuplja iznimno respektabilnih više od 5000 aktivnih članova,⁵¹ velikom većinom upravo iz Sjedinjenih Američkih Država. Relativno recentno unaprijeđena, aktualna definicija interpretacije baštine ove Asocijacije glasi:

“Interpretacija je svrhovito odabirana komunikacija koja olakšava smisleno, relevantno i uključivo iskustvo koje produbljuje razumijevanje, širi perspektive i nadahnjuje angažman sa svijetom koji nas okružuje.”⁵²

Iz postojeće definicije, kao i iz misije same organizacije koja prije svega stremlji unaprijeđenju i razvoju izvrsnosti interpretacije baštine kao profesije, jasno je da je ona u svom djelovanju većinom orijentirana na praktičnu razinu implementacije interpretacije baštine,⁵³ no Nacionalna asocijacija za interpretaciju, posebice nakon potpunog prestanka relativno kratkog djelovanja Međunarodne asocijacije za interpretaciju,⁵⁴ na prijelazu tisućljeća⁵⁵

50 The National Association for Interpretation.

51 Ova po imenu nacionalna, no ustvari nadnacionalna neprofitna udruga nastala je 1988. godine spajanjem dviju drugih udruga, jedne s istočne obale SAD-a (The Association of Interpretive Naturalists – hrv. Udruženja prirodoslovaca interpretatora, osnovane 1954. godine) i druge sa zapadne američke obale (The Western Interpreters Association – hrv. Zapadna asocijacija interpretatora, osnovane 1965. godine). Zanimljivo je ovdje spomenuti da nekadašnji izvršni direktor udruženja dr. sc. Tim Merriman tvrdi da većinu današnjih članova iz zapadnog dijela Sjedinjenih Američkih Država čine *rangeri* i interpretatori u parkovima, dok su u istočnom dijelu to muzejski pedagozi/edukatori (podatak dobiven u izravnom razgovoru). Iako izneseno nisam bio u mogućnosti dodatno provjeriti, no vjerujući da je točno, to upućuje u određenoj mjeri na podupiranje načela F. Tildena o holizmu i cjelovitosti baštine objedinjenje idejom interpretacije.

52 Usp. <http://www.interpnet.com/> [citirano: 2023-04-19].

53 Isto je evidentno i iz naslova iznimno zavidne izdavačke produkcije ove organizacije. Vidi: https://www.interpnet.com/NAI/interp/Resources/Publications/nai/_publications/PUBLICATIONS.aspx?hkey=9a23f783-a091-4fbc-a051-51eb57a2660f [citirano: 2023-04-19].

54 Heritage Interpretation International

55 Organizacija je osnovana 1984. godine pod vodstvom Johna Lunna i nekolicine njegovih suradnika sa Sveučilišta u Alberti (Kanada). Nakon početne inicijative i organizacije međunarodnih konferencija u gradu Banffu (Kanada) 1985. i Warwicku (Velika Britanija) 1988. godine održane su još dvije prije nego što je zbog kroničnog nedostatka financijskih sredstava, ali i relativne nesklonosti osnivača da se reorganizira sustav upravljanja organizacijom, ona prestala djelovati nakon neuspješne konferencije u Sydneyu (Australija) 2000. godine. Podaci dobiveni komunikacijom e-poštom tijekom 2018. i 2019. godine od gospodina Iana Parkina, svojevremeno predsjednika i tajnika koji je bio izravno involviran u aktivnosti Međunarodne asocijacije za interpretaciju.

postala je lider aktivnosti vezanih uz promociju interpretacije baštine i njezine važnosti na svjetskoj razini.

Na europskom se tlu interpretacija baštine svjesno označena ovim nazivom pojavljuje sredinom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća najprije u Ujedinjenom Kraljevstvu,⁵⁶ a potom se vrlo polagano širi i na ostale države, gdje je pritom ideja interpretacije baštine dominantno vezana za parkove prirode i nacionalne parkove, odnosno prirodnu baštinu. Tek kasnije postaje jasno da interpretacija baštine ima potencijala da ostvari „dodatne vrijednosti“ sveukupnosti baštine određenog teritorija.⁵⁷ Navedeno je, uz činjenicu općenitog povećanog interesa za izučavanje baštine, jedan od glavnih razloga zašto se u proljeće 2010. osniva Europska asocijacija za interpretaciju baštine Interpret Europe.⁵⁸ Ova nadnacionalna inicijativa, načelno ograničena isključivo na europski teritorij, ubrzo postaje žarište raznovrsnih inicijativa u području interpretacije baštine, posebice praksi i programa cjeloživotnog obrazovanja premda istovremeno ne toliko i u značajnijem razvoju teorije interpretacije baštine.⁵⁹

Na svjetskoj razini ovdje svakako treba istaknuti i aktivnosti ICOMOS-ova⁶⁰ Međunarodnog odbora za interpretaciju i prezentaciju baštine,⁶¹ odnosno njegovu „Povelju o interpretaciji i prezentaciji lokaliteta kulturne baštine“ usvojenu na Generalnoj skupštini ICOMOS-a u Québecu (Kanada) u listopadu 2008. U konkretnom slučaju, i donekle neuobičajeno za značajne globalne povelje, grupa baštinskih stručnjaka okupljenih oko belgijskog

---

56 Prije svega zahvaljujući djelovanju Dona Aldridgea, zaposlenika prvoga britanskog nacionalnog parka (Nacionalni park Peak District, osnovan 1951.) koji je krajem šezdesetih godina dvadesetog stoljeća boravio na stipendiji u Sjedinjenim Američkim Državama i detaljno se upoznao s idejama F. Tildena i praksom u američkim nacionalnim parkovima. Vrijedi ovdje dodatno napomenuti da je poznati britanski časopis *Museum Journal* redovito, posebice tijekom devedesetih godina dvadesetog stoljeća, objavljivao priloge vezane uz interpretaciju baštine.

57 Ovo je posebno primjetno, a zasigurno je i posljedica brojnih projekata financiranih od strane Europske komisije koji su usmjereni formiranju tzv. muzeja teritorija određene regije, ili preciznije rečeno interpretaciji teritorija koja nužno uključuje i prirodne i kulturalne jedinstvenosti nekog područja. Usp. *Heritage interpretation centres: The Hicira handbook*. (2005). Ed. by I. Tugas, P.; J. Juan-Tresserras; J. C. Matamala Mellin. Barcelona: Diputació de Barcelona - Institut d'Edicions.

58 Usp. <http://www.interpret-europe.net/> [2023-05-17].

59 Samorazumljivo je da ako raspravljamo o teoriji, ona mora biti općenito primjenjiva. U tom smislu svaki je oblik ograničavanja (posebice geografski) u pravilu nepoželjan. Ipak, vjerujemo da se, upravo i zbog utjecaja koji je na formiranje ideje baštine (pa time posredno i interpretacije) do sada imala zapadno-europska kulturna tradicija, te zbog sve jasnijeg prepoznavanja ograničenosti takvog pristupa, upravo u tom okruženju mogu očekivati značajne kritičke rasprave i napredak u vezi s ovom temom/temama.

60 ICOMOS: International Council on Monuments and Sites jest Međunarodni odbor za spomenike i mjesta, nadnacionalna organizacija koja djeluje intenzivno u suradnji s UNESCO-om. Poveznica na aktualni povelju: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/interpretation_e.pdf

61 ICOMOS International Scientific Committee on Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites

Ename centra⁶² prepoznaje značaj koji interpretacija baštine ima na svjetskoj razini i pokreće inicijativu o potrebi donošenja međunarodne povelje. Prvi nacrt, nastao 2002., potaknuo je niz dodatnih susreta i diskusija koji su između ostalog 2005. doveli i do osnivanja navedenog Međunarodnog odbora za interpretaciju i prezentaciju baštine unutar ICOMOS organizacije. Novoosnovani odbor je zatim, zajedno s predstavnicima Ename centra, razradio još nekoliko prijedloga i konačna je verzija povelje usvojena na spomenutom zasjedanju 2008. „Povelja o interpretaciji i prezentaciji lokaliteta kulturne baštine“,⁶³ promatramo li svjetsku razinu, najznačajniji je formalni dokument na polju interpretacije baštine premda njezino prepoznavanje i aktivna primjena ne napreduju toliko brzo koliko je možda bilo očekivano. Najveću vrijednost nabrojenog niza aktivnosti ponajprije je moguće identificirati u snažnijem prepoznavanju važnosti interpretacije baštine na europskoj, ali i na svjetskoj razini. I neovisno o tome koliko sam tekst Povelje načelno smatramo stimulirajućim u pojedinim dijelovima (npr. preambuli), još uvijek se snažno osjeća prepoznatljivo djelovanje autoriziranog diskursa baštine. No bez obzira na taj prigovor, sveukupni je dojam da su ova Povelja i oformljivanje Odbora velik korak naprijed u pravcu budućeg, drugačijeg promišljanja, a time i transformacije poimanja značenja i vrijednosti multikulturalne svjetske baštine, kao i ključne uloge interpretacije baštine u posredovanju razumijevanja.

Literatura

- Ablett, P.G.; P.K. Dyer. (2009). Heritage and hermeneutics: towards a broader interpretation of interpretation. // *Current issues in tourism*, 12, 3, 209-223.
- Beck, L.; T.T. Cable. (2002). *Interpretation for the 21st century: fifteen guiding principles for interpreting nature and culture*. Champaign: Sagamore Publishing.
- Eirini Gallou, E.; K. Fouseki. (2023). Managing participatory heritage for enhancing social well-being. // *Routledge Handbook of Sustainable Heritage* /ed. by Fouseki, K.; M. Cassar; G. Dreyfuss; K. Ang Kah Eng. London; New York: Routledge.
- Harvey, D.C. (2001). *Heritage pasts and heritage presents: temporality, meaning and*

---

62 Puni naziv organizacije Ename centar za arheologiju za javnost i prezentaciju baštine. Vidi: <https://www.enamecenter.org/EEC2013/index-E.html> [2023-05-21].

63 Povelja o interpretaciji i prezentaciji lokaliteta kulturne baštine, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/interpretation_e.pdf [2023-05-28].

- the scope of heritage studies. // *International journal of heritage studies*, 7, 4, 319-338.
- Harvey, D.C. (2008). *The history of heritage*. // *The Ashgate research companion to heritage and identity* / ed. by B. Graham, P. Howard. Farnham: Ashgate. Str. 19-36.
- Heritage futures: comparative approaches to natural and cultural heritage practices*. (2020). Ed. by Harrison R. et al. London: UCL Press.
- Heritage interpretation centres: The Hicira handbook*. (2005). Ed. by I. Tugas, P.; J. Juan-Tresserras; J.C. Matamala Mellin. Barcelona: Diputació de Barcelona - Institut d'Edicions.
- Heritage studies: methods and approaches*. (2009). Ed. by Stig Sørensen, M. L.; J. Carman. London; New York: Routledge.
- In-herit professional development in heritage interpretation: manual*. (2016). Ed. by Tilkkin, G. Alden Biesen: In-Herit project.
- Kieley, J.F. (1940). *A brief history of the national park service*. United States Department of the Interior. Dostupno i na: <http://npshistory.com/publications/kieley.pdf> [citirano: 2023-08-05].
- Merriman, T.; L. Brochu. (2006). *The history of heritage interpretation in the United States*. Fort Collins National Association for Interpretation.
- Mills, A.E. (1920). *The adventures of nature guide*. Garden City, New York: Doubleday, Page & Com.
- Mugerauer, R. (1995). *Interpreting environments: tradition, deconstruction, hermeneutics*. Austin: University of Texas.
- Pierssené, A. (1999). *Explaining our world: an approach to the art of environmental interpretation*. London: E & FN Spon.
- Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. London; New York: Routledge.
- Tilden, F. (n.d.). *The fifth essence: an invitation to share in our eternal heritage*. The National Park Trust Fund Board. Digitalizirana verzija dostupna na: https://books.google.hr/books/about/The_Fifth_Essence.html?id=zko0AAAIAAJ&redir_esc=y [citirano: 2024-03-19].
- Tilden, F. (1977). *Interpreting our heritage*. 3rd ed. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Uzzell, D.L. (1998). *Interpreting our heritage: a theoretical interpretation*. // *Contemporary issues in heritage and environmental interpretation: problems and prospects* / ed. by D.L. Uzzell; R. Ballantyne. London: The Stationery Office. Str. 11-25.
- West, S.; E. McKellar. (2010). *Interpretation of heritage*. // *Understanding heritage in practice* / ed. by S. West. Manchester; New York: Manchester University Press.